ABDÜLMÜN'İM el-ÂMİLÎ

(عبدالمنعم العاملی)

XVI. yüzyılda İran'da yaşayan bir astronomi bilgini.

Doğum ve ölüm tarihleri bilinmemektedir. Hakkındaki bilgilerin tamamı, bugüne intikal eden tek kitabından elde edilmiştir. Bu kitap, 970'te (1562-63) Farsça olarak kaleme aldığı, bugün yalnız bir yazma nüshası bulunan (British Museum P., Add. 7702), fakat ilk sayfası kaybolduğu için adı bilinmeyen bir eserdir ve ilim âleminde *Kitâb-ı Ta'lîm-i Âlât-ı Zîc* olarak tanınmaktadır. Âmilî bu eserde, Safevî Hükümdarı Şah Tahmasb'ın (1524-1576) İsfahan'da sarayının bir salonunda kurdurmak istediği rasathane için hazırladığı planlar ve bu rasathanede kullanılacak âletler hakkında ayrıntılı bilgiler vermiştir. Kitapta bundan başka İskenderiye, Merâga ve Semerkant rasathaneleriyle buralarda kullanılan âletler hakkında da bilgiler bulunmaktadır. Bugün, Âmilî'nin hazırladığı planların mükemmel olduğu görülmekte, ancak bu rasathane projesinin gerçekleştirilmediği de bilinmektedir. O, eserinde ayrıca elde mevcut zîc* cetvellerinin, otuz yıl süreceğini hesapladığı gözlemlerden sonra yeniden düzenlenmeleri gerektiği görüşünü de ileri sürmüştür.

BİBLİYOGRAFYA :

H. Suter, *Matematiker*, Leipzig 1900, s. 192; Aydın Sayılı, *The Observatory in Islam*, Ankara 1960, s. 288-289; Storey, *Persian Literature*, London 1972, II/1, s. 85; D. Pingree, "ʿAbd-al-Monʿem ʿĀmelī", *EIr.*, I, 130.

SADETTİN ÖKTEN

ABDÜLUZZÂ (Benî Abdüluzzâ)

(بنو عبدالعزى)

Kureyş kabilesinin bir kolu.

Adını Hz. Peygamber'in atalarından Kusay b. Kilâb'ın dört oğlundan biri olan Abdüluzzâ'dan alan kabile, onun Esed adlı oğlunun soyundan teşekkül etmiştir. Bu kabileye mensup bazı şahıslar gerek Câhiliye döneminin, gerekse İslâmî devrin önemli simaları arasında yer almışlardır. Bunlardan bazılarının adları şöyledir: Huveylid b. Esed, Varaka b. Nevfel, Hz. Hatice, Zübeyr b. Avvâm, Abdullah b. Zübeyr, Osman b. Huveyris, Hakîm b. Hizâm. Abdüluzzâ kabilesi mensupları IV. (XI.) yüzyıla kadar Hicaz yöresinde varlıklarını sürdürmüşlerdir.

BİBLİYOGRAFYA :

Zübeyrî, *Nesebü Kureyş* (nşr. E. Lévi—Provençal), Kahire 1982, s. 205-250; İbn Kuteybe, *el-Maʿârif* (nşr. Muhammed İsmâil es-Sâvî), Beyrut 1390/1970, s. 32-33; İbn Hazm, *Cemhere* (nşr. Abdüsselâm M. Hârûn), Kahire 1982, s. 117-125; İbn Haldûn, *el-ʿİber*, Bulak 1284 → Beyrut 1391/1971, II, 327-328; Kalkaşendî, *Nihâyetü'l-ereb*, Beyrut 1405/1984, s. 306-307; Kehhâle, *Muʿcemü kabâʾili'l-ʿArab*, Beyrut 1982, II, 725; Ziriklî, *el-Aʿlâm* (nşr. Züheyr Fethullah), Beyrut 1984, IV, 11-12.

AHMET ÖNKAL

ABDÜLVÂDÎLER

(بنو عبدالواد)

Mağrib'de hüküm süren bir Berberî hânedanı (1235-1550).

Kurucusu Yağmurasan'ın babası Zeyyân'a nisbetle bu hânedana Benî Zeyyân veya Zeyyânîler de denilmektedir. Abdülvâdîler, Zenâte Berberî kabilesine mensup olup komşu ve akrabaları Benî Merîn ve Benî Tûcîn gibi göçebe olarak yaşamışlar ve Avrâs civarına kadar ulaşarak bir süre çok geniş bir bölgeyi işgal etmişlerdi. Ancak Hilâlî Arapları'nın istilâsı ile (XI. yüzyıl) göçebe Zenâteliler doğuya doğru sürülerek kendi yerlerini göçebe Araplar'a bırakmaya ve Cezayir'in Vahran (Oran) bölgesindeki yüksek yaylaya göç etmeye zorlandılar. Bu ülkenin XII. yüzyıl başlarında Muvahhidler tarafından istilâ edilmesi Abdülvâdîler'in işine yaradı ve özellikle Murâbıtlar'dan Benî Gāniye ile yapılan savaşlarda Muvahhidler'in sadık bir müttefiki olduklarını gösterdiler. Fakat daha sonra Muvahhidler'in zayıflamasıyla mahallî reisler bu devlete itaat etmekten vazgeçmeye başladılar. Nitekim Benî Abdülvâd aşiretinin reisi olan Yağmurasan (Yağamrasan) b. Zeyyân, 1235 tarihinde Abdülvâdîler Devleti'ni kurdu ve hükümdarlığı, Muvahhidler'den Abdülvâhid er-Reşîd tarafından verilen bir beratla tasdik edildi.

Kısa zamanda başarılı bir idareci olduğunu gösteren Yağmurasan, kendi kabile gruplarını çölden Vahran eyaletinin ovalarına toplayarak kuvvetli bir devletin hükümdarı oldu. Muvahhidler'den Ebû Hasan Ali es-Saîd, atalarının devletini yeniden canlandırmak gayesiyle güçlü bir ordunun başında harekete geçtiyse de Tlemsen'i kuşatmak üzere iken Yağmurasan ile yaptığı bir çarpışmada öldürüldü (1248). Olayların bu şekilde gelişmesine rağmen Yağmurasan, Muvahhidler'in vassali (tâbi) olarak kaldı. Son Muvahhid hükümdarlarını, Fas'ı hâkimiyetleri altına almış olan Merînîler'e karşı destekledi, ancak Muvahhidler'in yıkılmasından sonra Merînîler ile karşı karşıya geldi. Abdülvâdîler ile Merînîler arasında tarihi eskiye giden bir çekişme vardı ve bu çekişme her iki kabilenin de hânedan kurması üzerine daha da arttı. Bu sebeple Yağmurasan, Kuzey Afrika'da ve İspanya yarımadasında Merînî harekâtına karşı Gırnata Sultanı Muhammed el-Gālib ve hıristiyan Kastilya Kralı X. Alfonso ile üçlü bir anlaşma imzaladı. İleri görüşlü bir devlet adamı olan Yağmurasan, kurucusu olduğu devletin siyaseti ile ilgili fikirlerini oğlu Ebû Saîd Osman'a, Merînîler'e karşı yalnız savunma ve uygun durumlarda Hafsîler aleyhine genişleme şeklinde vasiyet etti. Yağmurasan, kırk sekiz yıl süren hükümdarlığından sonra 1283 yılında öldü.

Yağmurasan'ın ölümünden sonra yerine oğlu I. Osman geçti (1283-1304). Bu dönemde meydana gelen önemli olaylardan biri, Tlemsen'in Merînî Sultanı Ebû Ya'kūb el-Mansûr tarafından kuşatılmasıdır. Merînîler sekiz yıl üç ay süren bu muhasaradan hiçbir netice elde edemediler. Abdülvâdîler, I. Mûsâ zamanında (1308-1318) doğuya doğru genişleme fırsatı buldular. Onun halefi I. Abdurrahman devrinde (1318-1337), Merînîler'den Ebü'l-Hasan tekrar Tlemsen'e hücum ederek iki yıllık bir kuşatmadan sonra 1337'de şehri ele geçirdi. Bu olay Abdülvâdîler Devleti'nde yaklaşık on yıllık bir kesintiye sebep oldu. Abdülvâdîler II. Osman (1348-1352) ve kardeşi Ebû Sâbit vasıtasıyla Merînîler'in hâkimiyetinden kurtuldular (1348); ancak bu bağımsızlık çok kısa sürdü. Merînîler'den Ebû İnân tarafından 1352'de Tlemsen'in tekrar zaptedilmesi ile Abdülvâdîler Devleti'nde ikinci bir fetret devri başladı. 1359'da yeniden bağımsızlıklarını kazanan Abdülvâdîler, II. Mûsâ zamanında (1359-1389) nisbî bir hareket serbestliği kazandılar ve Hafsîler'in hâkimiyetindeki topraklara doğru genişlemeye çalıştılar. Fakat 1366'da Bicâye'ye (Bougie) düzenlenen bir sefer bozgun ile neticelendi. Öte yandan Merînîler'in istilâ tehditleri de sü-

rüyordu ve gayeleri Tlemsen'i ilhak etmek, sonra da saltanat iddiacılarına yardım ederek Abdülvâdîler'i bağımlı duruma getirmekti.

Abdülvâdîler, XV. yüzyılın başlarından itibaren varlıklarını sürdürmekle beraber bundan sonra iktidara hâkim olamadılar. Hafsîler'den Ebû Fâris (1394-1434) ve Osman (1435-1488), hânedanlarının geleneksel siyasetini takip ederek Tlemsen'e karşı başarılı seferler tertip ettiler ve Abdülvâdîler hânedanının başına kendi seçtikleri hükümdarları getirdiler. Abdülvâdîler'in iktidara sahip olamamaları, iç mücadeleler ve yabancıların bu devlet üzerindeki bitmeyen istekleri hânedanı çökertti ve son Abdülvâdî emîrleri Vahran'daki İspanyollar'a tâbi olmak zorunda kaldılar. Öte yandan Oruç Reis ile kardeşi Hızır Reis 1516'da Cezayir'i ele geçirdiler. Bir süre sonra hükümdarlığını ilân eden Oruç Reis, hâkimiyeti altındaki toprakları genişletmeye başlayarak 1517'de Tlemsen'i zaptetti. Bu durum karşısında İspanyollar'a sığınan Abdülvâdî Emîri III. Mûsâ (1517-1527), onlardan sağladığı kuvvetlerle Tlemsen'i geri almak üzere hücuma geçti. Oruç Reis şehri yedi ay müdafaa ettiyse de Cezayir'e gitmek için yaptığı çıkış harekâtı sırasında şehid düşünce (1518), Tlemsen Türkler'in elinden çıktı.

İspanyollar'ın Türkler'i Cezayir topraklarından çıkarmak için denizden yaptıkları harekât Hızır Reis (Barbaros Hayreddin) karşısında başarılı olamadı. Bu sırada İspanyollar'ın müttefiki III. Mûsâ karadan Cezayir'e yürüdü; ancak o da mağlûp oldu ve kaçmak zorunda kaldı. Hızır Reis, Avrupalı ve yerli düşmanlarına karşı dayanacak gücü olmadığından Osmanlılar'ın vesâyeti altına girdi. Hızır Reis'in bu hareketinden rahatsız olan Abdülvâdî ve Hafsî hükümdarları Cezayir halkını isyana teşvik ettiler. Fakat Hızır Reis, Abdülvâdîler'in saltanat çekişmelerinden faydalanarak II. Abdullah'ı (1527-1540) hükümdar yaptı ve böylece Tlemsen'i nüfuzu altına aldı. Ancak II. Abdullah'ın her yıl vermeyi taahhüt ettiği vergiyi ödemekten vazgeçip adına hutbe okutması üzerine, Hızır Reis onu tekrar itaat altına almak ve tam vassal hale getirmek zorunda kaldı. Nihayet Türkler, 1550 yılında Tlemsen'i ele geçirerek Abdülvâdî hânedanına son verdiler.

Abdülvâdîler çok zengin olmamalarına rağmen başşehir Tlemsen'i cami, medrese ve saraylarla süslemişler, burayı önemli bir ilim ve ticaret merkezi haline getirmişlerdir (bk. TLEMSEN).

BİBLİYOGRAFYA :

İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muġrib* (nşr. Muhammed İbrâhim el-Kettâni v.dğr.), Beyrut 1406/1985, s. 13, 361, 385, 390, 403, 406, 415, 466; İbn Haldûn, *el-ʿİber*, Bulak 1284 → Beyrut 1399/1979, VII, 72-149; Hasan b. Muhammed el-Vezzân el-Fâsî, *Vaṣfü İfrîḳıyye* (trc. Muhammed Huccî — Muhammed el-Ahdar), Beyrut 1983, II, 7-10; Muhammed b. Muhammed el-Endelüsî, *el-Ḥulelü's-sündüsiyye fi'l-aḫbâri't-Tûnisiyye* (nşr. Muhammed el-Habîb el-Heyle), Beyrut 1985, I, 599; Ali b. Ebû Zer' el-Fâsî, *ez-Zaḫîretü's-seniyye fî târîḫi'd-devleti'l-Merîniyye*, Rabat 1972, s. 15, 25, 61, 65, 71-72, 75-76, 80-83, 89, 93, 101, 112, 115-116, 117, 121, 145-146; Halil Edhem, *Düvel-i İslâmiyye*, İstanbul 1927, s. 57; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, 367-369; Jamil M. Abu'n-Nasr, *A History of the Maghrib in the Islamic Period*, Cambridge 1987, s. 134-143; B. Bel, "Abdülvâdîler", *İA*, I, 101-102; Enver Ziya Karal, "Barbaros Hayreddin Paşa", *İA*, II, 311-315; Georges Marçais, "Merînîler", *İA*, VII, 763-766; a.mlf., "ʿAbd al-Wādids", *EI²* (İng.), I, 92-94; Alfred Bel, "Tlemsen", *İA*, XII/1, s. 393-398; a.mlf., "Zeyânîler", *İA*, XIII, 544-545; A. Cour, "Abū Zayyān III", *EI²* (İng.), I, 168; H. R. İdris, "Ḥafṣids", *EI²* (İng.), III, 66-69.

 ERDOĞAN MERÇİL

ABDÜLVÂHİD el-CÛZCÂNÎ

(عبدالواحد الجوزجانى)

Ebû Ubeyd Abdülvâhid b. Muhammed el-Cûzcânî

XI. yüzyılda yaşayan müslüman astronom ve matematikçi.

Hayatı hakkında bilinenler, İbn Sînâ'nın (980-1037) yakın dostu ve öğrencisi olduğundan ibarettir. Buna göre, aralarında önemli bir yaş farkı bulunmaması ve dolayısıyla onun da X. yüzyılın sonları ile XI. yüzyılın ilk yarısında yaşamış olması gerekir. Cûzcân'ın, bugünkü Afgan Türkistanı'nda Murgab ile Amuderya arasında, halkının çoğunluğunu Türkler'in teşkil ettiği bir bölge olması, el-Cûzcânî nisbesini taşıyan Abdülvâhid b. Muhammed'in de dostu İbn Sînâ gibi Türk asıllı olabileceğini kuvvetli bir ihtimal olarak akla getirmektedir.

Abdülvâhid el-Cûzcânî'nin ilim âlemine yaptığı en büyük hizmet, İbn Sînâ'nın *Kitâbü'ş-Şifâʾ* adlı eserini ve bu eserin mukaddimesinde yer alan filozofun otobiyografisini tamamlamış olmasıdır. Esere eklediği önsözden İbn Sînâ'nın hayatı hakkında geniş bilgi elde edilmekte, ayrıca onun notlarını kendisinin kitap haline getirdiği ve eksik yerlerini de tamamladığı öğrenilmektedir. Kıftî, İbn Ebû Usaybia, Beyhakī ve Şehrezûrî gibi biyografi yazarları, İbn Sînâ hakkında verdikleri bilgileri Cûzcânî'den naklettiklerini belirtmektedirler. Beyhakī'nin *Tetimmetü Ṣıvâni'l-ḥikme*'de açıkladığına göre Cûzcânî, İbn Sînâ'nın *eş-Şifâʾ* adlı kitabından başka *en-Necât*'ı ile *er-Risâletü'l-ʿalâʾiyye*'sinin de sonlarına matematik ilimleriyle ilgili birer bölüm eklemiş, ayrıca *el-Ḳānûn*'un zor anlaşılır yerlerini de şerhetmiştir. Yine Beyhakī, İbn Sînâ'nın *Ḥay b. Yaḳẓân* adlı risâlesini de şerhettiğini, ayrıca *Kitâbü'l-Ḥayevân* adlı Farsça bir eser kaleme aldığını ve bu eserin bir nüshasının o çağda Nîsâbur Nizâmiye Kütüphanesi'nde mevcut olduğunu bildirmektedir.

Cûzcânî'nin bugüne yalnız iki eseri intikal etmiştir. Bunlardan *Kitâbü Keyfiyyeti'l-eflâk*, gezegenlerin birbirlerine kıyasla yerlerini inceleyen ele geçmemiş bir eserinden bizzat kendisinin yaptığı bir özettir ve üç ayrı nüshası bulunmaktadır (Oxford, Bodleian Library, Thurston 3, Marsh 720; Leiden, Oriental, nr. 174/2). Ayrıca bu eser Kutbüddin eş-Şîrâzî tarafından da *Feʿaltü felâ telüm*'ün içinde özetlenerek iktibas edilmiştir (Tahran, Meclis-i Şûrâ, nr. 3944-63). Diğer eseri *Ḥilâṣu terkîbi'l-eflâk* adını taşımaktadır (Meşhed, nr. 5593/9). Bugün bu kitabın müstakil bir telif olmayıp Fergānî'nin *Kitâbü'l-Cevâmiʿ* adlı eserine yazılmış bir şerh olduğu anlaşılmış bulunmaktadır. İbnü'l-Heysem'in çağdaşı olan Abdülvâhid el-Cûzcânî de *Kitâbü Keyfiyyeti'l-eflâk*'te, onun gibi fakat ondan müstakil olarak Batlamyus'un sistemini incelemiş ve o da konuya çözüm getirememiştir. Bununla beraber İbnü'l-Heysem'den farklı biçimde, Batlamyus'un hatalarını ihtiva etmeyen kendine ait bir sistem kurmaya çalışmıştır. Ancak sonuçta ortaya koydukları, onun da "equant problemi"ni tam anlayamadığını göstermektedir.

Eserlerinde Cûzcânî'den bahseden ve çalışmalarından alıntılar yapan Kutbüddin eş-Şîrâzî, her ne kadar onu şiddetle eleştirmiş, görüşlerini geçersiz ve "çok büyük apaçık yanlışlıklar" şeklinde nitelemişse de Cûzcânî'nin İslâm astronomi tarihinde önemsiz sayılamayacak bir yere sahip olduğu şüphesizdir.

XVI. yüzyılın ikinci yarısında yaşayan ve Nasîruddin et-Tûsî'nin *Risâle-i Sî Faṣl*'ı ile Çağmînî'nin *el-Mülaḫḫaṣ fi'l-*